

EHRENPREIS ANDRÁS (1589–1662) – AZ ANABAPTISTÁK PÜSPÖKE ÉS AZ ANABAPTISTÁK KUTATÁSA A SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁSBAN¹

ANDRÁS EHRENPREIS (1589–1662) - BISHOP OF THE ANABAPTISTS AND THE RESEARCH OF THE ANABAPTISTS IN SLOVAK HISTORIOGRAPHY

Benková, Eva

Comenius Egyetem BTK, Szlovák Történelem Tanszék, Pozsony,
Szlovákia
eva.benkova@uniba.sk

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány bemutatja Ehrenpreis András (1589–1662) püspök, a hutteriták kiemelkedő személyiségének életútját és munkásságát. A hutteriták a reformáció radikális anabaptista ágát képviselték. A felekezet tagjai a 16. században Alsó-Magyarországon (a mai Nyugat–Szlovákiában) és Morvaországban telepedtek le. Ehrenpreis András kiemelkedő pozícióját az anabaptista vallási-társadalmi mozgalom történetében Robert Friedmann történész hangsúlyozta, amikor a „Hutteriták második megalapítójának” nevezte. Ehrenpreis András a dél-németországi Illingen településen született. Anabaptista lett, feleségével és gyermekeivel 1596-ban Morvaországba költözött. 1621-ben Nové Mlýnyben az Ige szolgájjává választották. Az anabaptisták Morvaországból való kiűzése után a Magyar Királyságban, Ószombaton (Sobotište) telepedett le – egy diaszpóra falu új központjában. 1639-ben a hutteriták tizenkettedik vezetőjévé vált. 23 éves szolgálat után püspökként halt meg. Mivel Ehrenpreis András tevékenysége

¹ 2014-ben a szerző prezentálta Ehrenpreis Andrással és az anabaptisták történetével kapcsolatos kutatási eredményeit „A reformációtól egyházalapításig: a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára“ c. nemzetközi konferencián („Od reformácie po založenie cirkvi k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí”). Ez a tanulmány egy bővített és átdolgozott verziója az említett konferencia kötetében megjelent munkájának, amely a következő címen jelent meg: *Benková, Eva. Andrej Ehrenpreis – predstavený (biskup) novokrstencov v 17. storočí. In Kónya, Peter – Kónyová, Annamária (eds.). Od reformácie po založenie cirkvi k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. 349–360.*

közvetlenül kapcsolódott a társadalom általános állapotához, cselekedeteinek értelmezésekor fontos azokat az akkori kontextusban látni (harmincéves háború, a Habsburg-ellenes felkelések, járványok, kedvezőtlen éghajlati viszonyok, a lakosság militarizálása stb). 2014-ben a szerző bemutatta Ehrenpreis Andrással és az anabaptisták történetével kapcsolatos kutatási eredményeit „A reformációtól az egyházalapításig: a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára“ c. nemzetközi konferencián („Od reformácie po založenie cirkvi k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí”). Ez a tanulmány egy bővített és átdolgozott verziója az említett konferencia kötetében megjelent munkájának, amely a következő címen jelent meg: Benková, Eva: Andrej Ehrenpreis – predstavený (biskup) novokrstencov v 17. storočí. In Kónya, Peter – Kónyová, Annamária (eds.). Od reformácie po založenie cirkvi k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. 349–360.

Abstract

The study presents the profile of the Bishop Andrew Ehrenpreis (1589–1662), prominent personality of the Hutters. The Hutters represented denomination of Anabaptist radical part of the Reformation, which established itself in the 16th century in the western Slovakia and Moravia. Outstanding position of A. Ehrenpreis in the history of Anabaptist religious-social movement emphasised the historian Robert Friedmann, when he called him as the “secondfounder of the Hutters” A. Ehrenpreis was born in the southern German city called Illingen, in the family of Anabaptist, who with his wife and children moved in 1596 to Moravia. He was elected as a servant of the Word in 1621 in Nové Mlyny. After the expulsion of Anabaptists from Moravia he settled down in the Slovak town called Sobotiste – the new capital of a diaspora village. In 1639 he became the twelfth superior of the Hutters. He died after 23 years of service in the Episcopal office. Because activities of the A. Ehrenpreis were directly related to the general state of society, when interpreting his actions it is important to see them in the context of that time (Thirty Years War, the anti-Habsburg uprisings, epidemics, adverse climatic conditions, militarisation of the population, etc.).

Kulcsszavak: Ehrenpreis András, Baptisták, Hutterek.

Keywords: Andrew Ehrenpreis, Baptists, Hutters, orders, court in Kolsna.

Ehrenpreis András (1589–1662) kiemelkedő szerepére az anabaptisták vallási és társadalmi mozgalmában Robert Friedmann (1891–1970) történész mutatott rá, aki „*a hutteritizmus második megalapítójának*” nevezte.² Ehrenpreis András személyével a szlovák történetírásban csupán elvétve találkozhatunk. A szerzők legtöbbször a mai Nyugat-Szlovákia területén élt anabaptista (habán) közösség történetéhez közölnek néhány adatot.³ Viszont a reformáció anabaptista radikális ágának⁴ e képviselőjével több más országban élő kutató foglalkozik. Ehrenpreis András művéről és tevékenységéről Wes Harrison készített monografikus feldolgozást.⁵ Német nyelven az említett Robert Friedmann és Adolf Mais foglalkoztak vele műveikben.⁶ Többek között szintén említést tesznek róla munkáikban Leonard Gross, Daniel Heinz, Maria Krisztinkovich, Johann Loserth és Szebeni Olivér.⁷

Bevezetésként fontos említést tenni arról a térségről is, melynek területén a 16. század folyamán kialakult az a diaszpóra, melynek a vezéralakjává a következő században Ehrenpreis András vált. Miután kiűzték az anabaptistákat Svájcból és a délnémet területekről, az anabaptisták egy része Morvaországban telepedett le, ahol zárt közösségeket kezdtek alkotni. Az első közösségeket a bevándorló anabaptisták 1526 és 1528 között alakították, például olyan városokban, illetve községekben, mint Mikulov, Slavkov, Hustopeče. Mivel az új telepések száma egyre nőtt, fokozatosan új közösségek keletkeztek. A 16. század harminca éveiben Dél-Tirol területéről is emigráltak anabaptisták az adott területre. Az egyes közösségek nem találtak kon-

² *Friedmann, Robert*: Hutterite Worship and Preaching. In *Mennonite Quarterly Review*, 40, 1966/1. 9.

³ Eddig a legtöbb információt róla és a tevékenységéről közölte: *Kalesný, František*. Habáni na Slovensku. Bratislava : Tatran, 1981. 78.

⁴ *Huntston-Williams, George*: The Radical Reformation. Kirksville: Truman State University Press, 1992, Third edition. 1076.

⁵ *Harrison, Wes*: Andreas Ehrenpreis and the Hutterian Brethren of the Seventeenth Century: The Period of Reformulation and Crystallization of Thought and Practice. In *Mennonite Quarterly Review*, 66, 1992/3. 342–364; *Harrison, Wes*: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith and Practice. Kitchener : Pandora Press; Scottdale/Waterloo : Herald Press, 1997.

⁶ Néhány válogatott munka a bibliográfiából: *Mais, Adolf*: Die Bedeutung der Liederhandschrift des Andreas Ehrenpreis. In *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, 78/79, 1963. 65–89; *Friedmann, Robert – Mais, Adolf*: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften : Gesamtkatalog ihrer Manuskriptbücher, ihrer Schreiber und ihrer Literatur 1529–1667. Wien: Hermann Böhlaus Nachf., 1965. 179.

⁷ Lásd a bibliográfiát itt, *Harrison*: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith. 245–263.

szenzust a közös tulajdon elvének kérdésében, ezért viszonylag rövid idő alatt megjelentek köztük az első teológiai viták. A slavkovi közösség vezető pozíciói betöltésének kérdésében is konfliktusok alakultak ki. Jó szervező képességeinek köszönhetően ebben az időben Jakob Hutter (†1536) jutott vezető szerephez, aki szellemileg egyesítette a morvaországi közösségeket. Követői azonosultak a vagyonközösségen alapuló együttélés modelljének („*Gütergemeinschaft*”, „*community of goods*”) alapvető vonásával, a közös tulajdon elvével.⁸

A Habsburgok rekatolizációs politikája hatására, amely az udvarok⁹ fizikai likvidálását is maga után vonta, az anabaptisták több kolóniát alapítottak a mai Ausztria területén található Burgenland és a mai Szlovákia területén, így pl. Ószombatban¹⁰ volt jelentős közösségük. A 17. század húszas éveiben az anabaptisták egy részét áttelepítették Erdélybe. Ezt a közösséget, amely szétszórva, több országban élt, egy püspök igazgatta, aki a világi hatalom előtt is képviselte őket.

Az anabaptisták egy csoportja, amely Morvaország és a mai Szlovákia területén telepedett le, azonosult a hutterita elnevezéssel, amit Jakob Hutter után kaptak. Magukat hutterita testvéreknek nevezték, illetve csak testvéreknek és nővéreknek. Az anabaptista terminussal latin formában („*anabaptistae*”) például a magyar törvénycikkekben találkozhatunk.¹¹ Az újkeresztény és az anabaptista terminusok manapság is megjelennek a szakirodalomban, bár a vallási tanaikra való tekintettel a „keresztelkedők” vagy „keresztelők” terminus lenne a pontosabb megnevezés (németül „*Täufer*”).¹² Ugyanígy a habán elnevezést, amely az írott forrásokban először 1667-ben jelenik meg, és a származása nem egyértelmű, maguk a testvérek is sértőnek tar-

⁸ Cameron, Euan: *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 2012, 2. edition. 330.

⁹ Használatos szintén a „Brüderhof” vagy „gazdasági udvar” kifejezés is. Balint, Emese. Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában. In: Kolumbán, Vilmos József (szerk.). *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár : Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018. 341.

¹⁰ Ma Sobotište, Szlovákia.

¹¹ Márkus, Dezső (szerk.). *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin, 1899. 226, 406, 432, 670, 734, 784, 840; Márkus, Dezső (szer.). *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin, 1900. 254, 256, 322, 324, 448, 450; Márkus, Dezső (szer.). *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin, 1900. 234.

¹² Heberlein, Alina: *Die Kritik an den Täufern zu Münster von Seiten der Reformatoren Martin Luther und Philipp Melanchthon sowie des Landgrafen von Hessen*. Münster : Grin Verlag, 2009. 5.

tották.¹³ A kifejezés mára már semleges és általánosan használatos. Ebben a szövegben a leggyakrabban használt anabaptista elnevezést használom.

Mivel Ehrenpreis András tevékenysége szoros kapcsolatban volt az anabaptisták általános helyzetével, fontos ezeket a korszak vonatkozásaiban vizsgálni. A 17. században a közösségre bizonyos hanyatlás volt jellemző.¹⁴ A korszakban zajló csatározások, Habsburg-ellenes felkelések, konfliktusok a Magyar Királyság területén (de a szélesebb közép-európai térségben is) szintén befolyásolták az anabaptisták helyzetét. A császári és a felkelő, de az oszmán hadak is több testvéri udvart kifosztottak vagy teljesen elpusztítottak. Ennek az oka az is volt, hogy azok az udvarok, melyek a konkrét településeken kívül estek a fontos utak mentén, könnyebben hozzáférhetőek voltak. Emellett sokszor célzottan ezeket az udvarokat keresték fel a lakosságuk feltételezett gazdagsága miatt. A háborús években konfliktusok keletkeztek az autochton lakosság és a betelepült anabaptisták között is. Sokszor a jobbágyok támadták meg az anabaptisták gazdasági udvarait. Ennek legtöbbször anyagi okai voltak, így próbálták túlélni a háborúk okozta körülményeket.¹⁵

Annak, hogy az anabaptisták a 17. század folyamán egyre jobban elhagyták az addigi békés életmódjukat, az egyik megnyilvánulása az volt, hogy a lakosság egyre inkább militarizálódott és saját eszközeivel próbálta magát megvédeni. A demográfiára hatással voltak a járványok is, melyek nem csak az anabaptistákat érintették. A gazdaság hanyatlásához és a lakosság elszegényedéséhez hozzájárult az éghajlat is (erős fagyok, jégesők).¹⁶ A fentiek szellemi és morális hanyatláshoz vezettek, és az anabaptistáknál kezdett megmutatkozni a régi elvekhez való lojalitás hanyatlása.

¹³ Čulen, Ladislav: Habáni na západnom Slovensku. In Historický sborník, 3, 1945. 79.

¹⁴ Hroch, Miroslav – Petráň, Josef: 17. století - krize feudální společnosti? Praha : Svoboda, 1976.

¹⁵ Čulen, Habáni na západnom Slovensku. 104.

¹⁶ Beck, Josef (ed.). Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn, bettreffend deren Schicksale in der Schweiz, Salzburg, Ober- und Nieder-Oesterreich, Mähren, Tirol, Böhmen, Süd-Deutschland, Ungarn, Siebenbürgen und Süd-Russland in der Zeit von 1526 bis 1785. Wien : In Commission bei Carl Gerold's Sohn, 1883. 501.

Ehrenpreis András munkássága és életrajzi vázlata

Ehrenpreis András életéből viszonylag kevés biográfiai adat ismert.¹⁷ András apai nagyapja Wolf Ehrenpreis bíró¹⁸ volt a német Illingen¹⁹ községben. Wolf fia és András apja volt Peter Ehrenpreis. Peter neve egy 1583-as jegyzékben bukkan fel mint landsknecht – arkebuzier a szomszéd Maulbronn városban. Valószínűleg ugyanebben az évben Peter csatlakozott az anabaptistákhoz és nem sokkal az új vallás felvétele után Morvaországba ment, ahol megkeresztelkedett.²⁰ Egy ideig lutheránus istentiszteleteket látogatott, de azzal gyanúsították, hogy titokban találkozik az anabaptistákkal. Annak ellenére, hogy a közösség megbecsült tagjaihoz tartozott, a feleségével és gyerekeivel együtt 1596. július 5-én titokban távozott Morvaországba.²¹ Az illingeni tartózkodásuk kronológiailag így meghatározott idejének, és annak köszönhetően, hogy a megmaradt feljegyzések szerint András 1589-ben született,²² a legtöbb szerző újabban úgy feltételezi, hogy Illingen volt a születési helye is.²³ Morvaországba az anabaptisták ún. aranykorában érkezett. Az anabaptistákra jellemző volt, hogy a prédikátorok, szolgálattevők („*Diener der Notdurft*“), de a püspökök is valamilyen mesterséggel vagy mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak.²⁴ Ehrenpreis András a molnár mesterséget tanulta ki.²⁵ Egy tőle

¹⁷ Ez betudható annak is, hogy hutteritákra jellemző volt a személyes ügyek elutasítása. Pl. az érzelmek kinyilvánítását is csak a házastársak között tolerálták. *Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith.* 33–34.

¹⁸ *Bender, Harold S: Ehrenpreis, Peter (16th century).* In *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia.* <http://gameo.org/index.php?title=Ehrenpreis,_Peter_%2016th_century%29&oldid=80400>. (2021. július 10.)

¹⁹ Illingen ma Németországban, azon belül Baden-Württembergben található. *Aisenbrey, Heinz: Die Familie Aisenbrey.* Norderstedt : Demand GmbH, 2012. 31 – 32

²⁰ *Aisenbrey, Die Familie Aisenbrey.* 32.

²¹ Péter, András legidősebb testvére, 1602-ben visszatért a württembergi hercegségbe. *Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith.* 32.

²² „Anno 1662...getreu Bruder Andreas Ehrepreiss ...im H. entschlafen...Seines Alters war er 73 Jahr.“ *Kraus, František: Nové prispevky k dejinám habánov na Slovensku.* Bratislava : Slovenská grafia, 1937. 43.

²³ *Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith.* 33. Moravut mint születési helyét említi *Peters, Vektor: All Things Common : The Hutterian Way of Life.* Minneapolis : University of Minnesota Press, 1966. 23.

²⁴ Főleg II. Habsburg Ferdinánd uralma alatt, amikor az anabaptisták rá voltak kényszerítve, hogy adózzanak az államnak, rászorultak a világi hivatások betöltésére is. A legtöbben kovácsok, molnárok vagy szövők voltak. *Loserth, Johann: Der Kommunismus der Hutterischen Brüder in Mähren.* <<http://www.gleichsatz.de/b-u-t/can/sac/loserthl.html>>. (2021. Július 10.)

²⁵ *Friedmann – Mais: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften.* 111.

származó jegyzetből lehet tudni azt is, hogy házas volt, mely feljegyzés a közösség rendtartásainak gyűjteményében található („*Gemeindeordnungen*”).²⁶

1621-ben a morvaországi Nové Mlýnyben prédikátorrá választották. Ekkortájt az anabaptisták Morvaországot elhagyni kényszerültek, ezért Ószombatban telepedett le, amely az anabaptisták püspöki székhelyévé és központjává vált.²⁷ Miután abszolválta a kétéves próbaidőt, konfirmálták a hivatalban.²⁸ 1639-ben a morvaországi és a magyar királysági anabaptisták tizenkettedik püspöke („*Vorsteher*”, „*Bischof*”) lett.²⁹

Az írott forrásokban megtalálható Ehrenpreis András neve már azelőtt, hogy püspök lett volna, és a feljegyzések arra utalnak, hogy már akkor befolyásos személynek számított. 1633-ban néhány ószombati anabaptista súlyosan megsértette a közösség etikai szabályait. Az említett anabaptisták erőszakosan felléptek a helybeli jobbágyok ellen, akik ellopták a jószágait. Bár nem maradt fenn olyan forrás, ami nyíltan a büntetésről adna tanúságot, feltételezhetően a fenytés kezdeményezője maga Ehrenpreis volt és nem a püspök.³⁰ Ehrenpreis András 1662. augusztus 1-jén halt meg, délelőtt negyed tízkor Ószombatban. A közösséget negyvenegy évig szolgálta. Úgy említik, mint derék, jámbor és hű pásztort és püspököt, aki huszonhárom évig a legnagyobb lelkesedéssel és szorgalommal oktatta, büntette és intette a közösséget. Halála előtt még magához hívatta a legidősebb testvéreit és prédikátorokat, hogy kiadja az utolsó rendelkezéseit, szabadságot vett tőlük és elbúcsúzott.³¹

²⁶ *Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith.* 34.

²⁷ *Hostetler, John A: Hutterite Society.* Second edition. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1997. 66–67.

²⁸ „...In dem 1623 Jar Sonntags, den 11tenJuni, sindt 5 Br. Andreas Erenpreiss,... im dienst des E. mit auflegen der Eltesten hendt bestättigt worden zu Sobotisch”. *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer.* 417.

²⁹ „...alle diener d. W. vnd der N., auch alle Hausshalter, Einkauffer, Ausegeber vnd sonst vil vertraute Br. auss der gemaindt (den 3 tag Octobris) zu Sabatisch versamlet vnd sich vmb ein andern treuen hirten vnd Bischoff über sein gemain beraten. Da ist durch ein ain hellige vnd fröliche Zeugnuß der gantzen versamlung solcher dienst dem Lieben Br. Andreas Erenpreiss aufgeladen vnd beuolhen worden zu Sabatisch, (den 4 Tag Octobris).” *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer.* 460.

³⁰ *Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith.* 35.

³¹ *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer.* 502.

A hutteriták közösségének társadalmi diszciplinációja

Ehrenpreis András püspökségének idejében következett be a közösség utolsó kulturális és gazdasági fellendülése.³² Ehrenpreis igyekezett megakadályozni a közösség dezintegrációját. Tevékenysége alatt arra összpontosított, hogy megerősítse a közösségben az erkölcsöt és a fegyelmet. Ezt a rendtartások kiadásával próbálta elérni. Saját bevallása szerint ezeket a rendtartásokat elsősorban a bizalmas testvéreknek és a gazdasági vezetőknek szánta. Ehrenpreis ugyanis azt feltételezte, hogy a fegyelmet főleg azok sértik meg, akiknek erre közvetlen lehetőségük van. Megértette, hogy a kortárs generációnak más típusú rendtartásokra van szüksége, mint amilyenre szükség volt az egyházuk kialakulásánál és a mindennapi élet kezdetleges organizációjánál az előző században. Ez főleg abban nyilvánult meg, hogy az új rendtartásokban nem volt kardinális szerepe a teológiai jellegű passzusoknak. Ezeknek a rendtartásoknak a fő feladata az volt, hogy emlékeztessenek az anabaptisták eredeti életmódjára, és hogy transformálják a hittételeket a gyakorlatba. Amolyan institutionális keretet szolgáltatott az üdvösséghez vezető úthoz, melyet mértékletességben, türelemmel és békességben kellett megtenni. A bocsánatnyerést a megtisztuló folyamatban az anabaptisták a közösségnek való odaadásán, a saját akarat feladásán keresztül próbálták elérni. Mindezek a rendtartásokban nyilvánultak meg.

Ehrenpreis András a közösség legnagyobb problémáinak a közös tulajdon nem tisztelését, a tolvajlást, a kapzsiságot, a hús és a bor vásárlását, az utazásokkal kapcsolatos családokat, az élelem feljavítását, a borral és az étellel való ünnepeket, valamint a nők méltatlan öltözködését tartotta.

A rendtartásokat nem valami megváltoztathatatlan dologként fogták fel. A folyamatos aktualizálásukkal tudtak az egyes püspökök rugalmasan reagálni a politikai, társadalmi és gazdasági változásokra. Annak érdekében, hogy az egész közösség ismerje ezeket a rendtartásokat, minden évben felolvasták őket az egyes gazdasági udvarokon.³³

Ehrenpreis tevékenységének az egyes szerzők legalább 18-19 rendtartást tulajdonítanak.³⁴ Pont a rendtartások ilyen mennyisége,

³² *Rothkegel, Martin*: Knížní kultura moravských novokřtěnců: Rukopisy a tisky z knížních fondů huterských bratří v evropských knihovnách. In *RegioM. Sborník Regionálního múzea v Mikulově*. Mikulov: Regionální muzeum v Mikulově, 2010. 42. <<http://www.rmm.cz/regiom/2010/rothkegel.pdf>> (2021. július 10.)

³³ *Kalesný*: Habáni na Slovensku. 126–156; *Harrison*: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith. 37.

³⁴ *Friedmann – Mais*: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften. 171–172; *Harrison*: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith. 40.

melyeknek keletkezését elősegítette mint szerző vagy kiadó, teszi őt a testvériség egyházi rendtartásainak legproduktívabb szerzőjévé.³⁵

A szakirodalomban legtöbbször a rendtartásokat két kategóriába osztják, az ún. közösségi rendtartásokra („*Gemeindeordnungen*”) és azokra a rendtartásokra, melyek csak egy bizonyos mesterségre vonatkoztak vagy egy, a mindennapi élettel kapcsolatos, konkrét problémát érintettek. Létezik egy másik felosztás is, amely világi és egyházi kategóriákra osztja őket.³⁶ Természetesen az anabaptisták nem rendszerezték a rendtartásaikat, ez már csupán a modern történet-tudomány módszertanának az eredménye. A világi rendtartások egyik legnagyobb gyűjteménye az „*Auszug*”, amely jelenleg eltűnt. 1640-ben keletkezett és kiegészítéseket tartalmazott 1645-ből.³⁷ A további rendtartások a fürdőösöket, molnárokat és fazekasokat érintették. De létezett olyan rendtartás is, amely a nem engedélyezett házastárs választására vonatkozott, olyanok, melyek a nevelést és az oktatást tárgyalták, mások a közösségben jelen lévő haszonlesés kérdésével foglalkoztak vagy a földművesek tevékenységét szabályozták.

Ehrenpreis András tevékenysége a vallás területén

Ehrenpreis András igyekezett gyorsan megoldani a közösség problémáit. Tudta, hogy csak az általános megújulás segíthetné elő az anabaptista ideák jövőbeli fennmaradását. A testvéri közösség belső helyzetének javítása mellett kellő mértékben foglalkozott a vallási tanokkal is.

Peter Riedemann (1506–1556) püspök után Ehrenpreis András fogalmazta meg a hutteriták ortodoxiájának új stádiumát és az új dogmatikai alapelveket. Ezeket a „*Sendbrief*” nevezetű dokumentumban írta le. Ezt szétküldték az anabaptisták más irányzatainak is (a hutteritákon kívül is), például a svájci testvéreiknek, a mennonitáknak. Az elsődleges célja az anabaptista mozgalmak egyesítése volt. Azok

³⁵ A fennmaradt példányok elhelyezését a következő munkák említik és idézik: *Rothkegel, Martin*: Hutterische Handschriften im Kabinet historických knižných fondov Ústrednej knižnice Slovenskej akadémie vied. Rukopis; Seebass, Gottfried (hrsg.). Katalog der hutterischen Handschriften und der Drucke aus hutterischem Besitz in Europa. Heidelberg: Gütersloher Verlagshaus, 2 Teilbände, 2011.

³⁶ *Harrison, Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith*. 37. Érdemes megjegyezni, hogy a munkaszervezés módjára főképp a fazekas-rendtartásokból (Hafnerordnung) és a korabeli krónikák adataiból következtethetünk. *Ridovics, Anna*: A habán kerámia a 17. században. In Mikó, Árpád – Verő, Mária – Jávor, Anna (szerk). Mátyás király öröksége : Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). 2. kötet. Budapest : Magyar Nemzeti Galéria, 2008. 92.

³⁷ *Friedmann – Mais*: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften. 111.

közé a ritka kéziratok közé tartozik, amelyeket sikerült kiadni nyomtatott formában is, méghozzá 1652-ben.³⁸

Ehrenpreis külsőleg a mozgalom pozícióját vitákkal, disputákkal próbálta erősíteni, melyeket az unitáriusok és a szociniánusok képviselőivel folytatott. Ezeknek a vitáknak, melyeket levelezés formájában folytatott, fontos missziós küldetésük volt. Ehrenpreis igyekezett tartani az élő kapcsolatot a földrajzilag távolabbi hutterita közösségekkel is, például az erdélyi Alvincban található közösséggel.³⁹

A közösség megújulását a prédikációk és a dicsőítő énekek is segítették. A himnuszok megfelelő anyagot szolgáltattak az anabaptisták történetének megismeréséhez.⁴⁰ Ehrenpreis András összeállított egy gyűjteményt, amely 140 szerzeményt tartalmazott és egy másikat is, 390 eredeti énekkel.

A Magyar Királyság területén élt anabaptisták történetének kutatási perspektívái a szlovák történetírásban

Annak köszönhetően, hogy a már idézett szerzők Ehrenpreis András tevékenységével részletesen foglalkoztak és a munkái részletes elemzéseit is publikálták, a kutatóknak lehetőségük nyílt azt tanulmányozni, hogy Ehrenpreis erőfeszítései miként nyilvánultak meg a gyakorlatban a konkrét anabaptista udvarok működésében. A Magyar Királyság területén élt anabaptisták történetének ilyen jellegű kutatására megfelelő példa Pavel Horváth tanulmánya a Cobolyfaluban⁴¹ élt habának kézműves mesterségeiről.⁴² Csak az anabaptisták közegeből fennmaradt ismeretek megértésével lehet álláspontot foglalni például abban a kérdésben, hogy milyen mértékben irányították a közösség életét az egyes rendtartások. A gazdasági udvarok egyes foglalkozásainak kutatása pedig segíthet választ adni arra a kérdésre, hogy az anabaptisták közösségei profitáltak-e a kézműves mesterségekből vagy a mezőgazdasági termelésből. A szakirodalom szerint ugyanis az anabaptisták gazdaságának a 17. században szignifikáns vonása volt, hogy a társadalmuk férfi tagjainak 30-40 százalékát az egye-

³⁸ *Friedmann, Robert*: Introduction to Andreas Ehrenpreis' epistle on Brotherly Community. <<https://altenkloster2.wordpress.com/gemeinschaft/sendbrief-andreas-ehrenpreis/>>. (2021. július 10.)

³⁹ *Friedmann – Mais*: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften. 111–112.

⁴⁰ *Wolkan, Rudolf*: Die Lieder der Wiedertäufer. Berlin : B. Behr's Verlag, 1903. 243; *Kalesný*: Habáni na Slovensku. 170–172.

⁴¹ Ma Soblahov, Szlovákia.

⁴² *Horváth, Pavel*: Die Handwerkkliche Erzeugung auf dem Habanerhof in Soblahov in den Jahren von 1649 bis 1668. In *Sborník Slovenského národného múzea*, 61, 1967, *Etnografia* 8. 135–166.

kézműves mesterségek művelői alkották, a maradék része pedig mezőgazdasági termeléssel foglalkozott.⁴³

Az anabaptisták munkaszervezését, termelési eredményeit és a gazdaságuk szintjét Ehrenpreis András püspöksége alatt a Gósfalván⁴⁴ működött gazdasági udvar példáján lehet részletesebben megismerni. Gósfalva Vöröskő⁴⁵ uradalmához tartozott, melyet a 16. század végétől a Pálffy család birtokolt. Néhány szerző úgy gondolja, hogy Gósfalvára már a 16. század közepén érkeztek az első anabaptisták.⁴⁶ A megmaradt források viszont arról tanúskodnak, hogy a morvaországi anabaptisták csak 1622-ben telepedtek le Gósfalván.⁴⁷ A gósfalvai udvar további benépesítése a 17. század húszas éveinek a második felében folytatódott annak az eredményeként, hogy az anabaptisták elkezdtek emigrálni Morvaországból a Magyar Királyság területére. Ez reakció volt a fehérhegyi csatával kapcsolatos eseményekre és a II. Ferdinánd által, 1622. szeptember 28-án kiadott rendeletre⁴⁸, amelyben megparancsolta az anabaptistáknak Morvaország elhagyását.⁴⁹ A krónikás feljegyzések szerint Gósfalvára 1626-ban a morvaországi Podivínból⁵⁰ származó anabaptisták települtek.⁵¹ Ugyanez év októberében a gósfalvai és a farkashidai⁵² udvart is elpusztították a császári hadak. Ekkor már a helyi anabaptisták harmadik hónapja nem tudtak a lakóhelyükön tartózkodni a hadi események miatt. A gósfalvai anabaptistáknak ellopták néhány ökrüket és két lovukat, ezenkívül

⁴³ Bővebben lásd *Clasen, Claus-Peter: Anabaptism: A Social History, 1526–1618.* Ithaca : Cornell University Press, 1972. 321–323.

⁴⁴ Ma Košolná, Szlovákia.

⁴⁵ Ma Červený Kameň, Szlovákia.

⁴⁶ *Kalesný: Habáni na Slovensku.* 49; *Babirát, Marián: Košolná (1296–1996).* Košolná : Obecny úrad Košolná, 1996. 114. Eddig még nem sikerült olyan 16. századi levéltári források alapján igazolni az anabaptisták jelenlétét Gósfalván, melyek a vöröskői uradalomban keletkeztek volna. Jelenlétükre egy bizonyos mértékig az új lakosok nevei utalhatnak. Ehhez lásd az 1598-ból származó urbáriumot: Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (MV SR), Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Rod Pálfi – Panstvo Červený Kameň 1 (ČK 1), leltári szám (sz.) 66, doboz (d. 33), pagina (pag.) 68–71.

⁴⁷ Wolkan, Rudolf (hrsg.). *Das grofie Geschicht-Buch der Hutterischen Brüder.* MacLeod; Wien : Carl Fromme, 1923. 572.

⁴⁸ *Winkelbauer, Thomas: Die rechtliche Stellung der Täufer.* In Brugger, Eveline – Wiedl, Birgit (hrsg.). *Ein Thema – zwei Perspektiven: Juden und Christen in Mittelalter und Frühneuzeit.* Innsbruck; Wien; Bozen: StudienVerlag, 2007. 49–50.

⁴⁹ *Kraus: Nové príspevky.* 36–38.

⁵⁰ Ma Podivín, Csehország.

⁵¹ *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer.* 409–410.

⁵² Ma Farkashida, szlovákul Vlčkovce Szlovákiában.

a katonák felégették a pajtájukat és kárt okoztak a lakóhelyekben is.⁵³ Még ennél is nehezebb helyzetbe kerültek a Gósfalván élő anabaptisták 1663-ban. Az oszmán hadakkal való nyílt konfrontáció előtt a helyi lakosságot az a veszély fenyegette, hogy a környéken fognak áthaladni a császári zsoldosok, és hogy ez esetleg fosztogatásokhoz is vezethet. Amikor ugyanis ugyanaz év augusztusában a császári hadak Sempte⁵⁴ felé tartottak, a Farkashidán élő anabaptisták erre meneküléssel reagáltak. Egy részük Nagyszombat felé, a másik részük pedig Vöröskő felé vette az irányt. Útközben Gósfalván hagyták az ökreiket, juhaikat és teheneiket.⁵⁵

1663. szeptember 3-án tíz és tizenegy óra között váratlanul a gósfalvai gazdasági udvart török és tatár hadak támadták meg. Fosztogatásuk elérte a Dejtén⁵⁶ és Farkashidán élő anabaptistákat is. Gósfalván ekkor az anabaptisták nagy része a házban tartózkodott, mert el akarták magukkal vinni a várba a megmaradt gabonát és néhány más tárgyat is, és ott akartak elrejtőzni. Hármat közülük az oszmánok nyomban megölték. A lakók egy része a támadók elől a közeli halastóhoz próbált menekülni, a többiek a mezőn keresztül a várhoz tartottak. A támadóknak sikerült negyedóra alatt elfogni 43 személyt (közük férfiakat, nőket és gyerekeket), akiket 8 lóval, 24 marhával, 450 juhval és különböző háztartási kellékekkel elvittek magukkal. Amit nem tudtak magukkal elvinni, azt szeptember 6-án az egész udvarral együtt felégették.

Azok a gósfalvai anabaptisták, akiknek sikerült elszökni, több mint egy évig Vöröskő várában maradtak.⁵⁷ Mivel nem voltak képesek biztosítani maguknak elegendő élelmet, huszonhat ember elhunyt közülük. Akik túléltek az eseményeket, azok az Ószombatban élő anabaptisták után mentek. De mivel a gósfalvai testvérek és nővérek sokáig (1665-ig) el voltak választva a közösségtől, el kellett az ószombati közösséget hagyniuk. Végül az ínségben Pálffy IV. Miklós segített nekik 1665. augusztus 8-án, amikor egy szabad házat bocsá-

⁵³ „...den Br. zu Kesselsdorff wurden 8 (6) Ochsen vnd 2 Ross genomen, Inen auch der stadl abgbrennt vnd ire gantze wonung seer übel verderbt.“ Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer. 431.

⁵⁴ Ma Šintava, Szlovákia.

⁵⁵ „...Haben also das haus ganz ausgelert vnd verlassen müessen, vnd sein mit iren Ochsen, schaafen vnd khueen geen kesselsdorff in die Fluecht.“ Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer. 506.

⁵⁶ Ma Dechtice, Szlovákia.

⁵⁷ Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer. s. 509.

tott a rendelkezésükre Csesztében⁵⁸. Gósfalvára az anabaptisták csak 1676-ban tértek vissza.⁵⁹

Ehrenpreis András működése alatt, a morvaországi és a magyar királysági anabaptisták legmagasabb képviselőjeként, a gósfalvai udvar a magyarországi anabaptisták ismert és prosperáló székhelyévé vált. Több kiemelkedő prédikátor (sg. „*Diener des Wortes*”) is működött itt. Robert Friedmann történész azt is feltételezi, hogy működött itt valamilyen prédikatori szeminárium (iskola).⁶⁰ A prédikátorok közül név szerint például Hans Friedrich Kúntsche⁶¹ ismert, aki itt tartózkodott 1641-től egészen haláláig, 1659-ig. Továbbá ismertek még Andreas Binder (t 1662), Michel Mildner (t 1660) vagy Tobias Bersch (t 1701).⁶²

Vöröskő uradalmának dolgozóival és hivatalnokaival a gósfalvai anabaptisták a gazdasági vezető („*Haushalter*”) segítségével kommunikáltak.⁶³ A 17. század negyvenes éveiből fennmaradt forrásokból Gabriel Pürz neve ismeretes.⁶⁴ A fennmaradt nyilvántartásokban önmagát sokszor csak Gabriel néven nevezte meg. A 17. század ötvenes éveiben az uradalommal írásbeli kapcsolatot Hannß Fridrich Kientsch, a hatvanas években pedig Casper Eglauch tartott. A forrásokban mindkettőjükre „legöregebb”, „Eltster” jelzővel hivatkoznak.⁶⁵

Annak a meghatározása, hogy vajon az itteni anabaptisták a mezőgazdasági termelés terén vagy az egyes mesterségekben voltak az aktívabbak, Vöröskő uradalma gazdasági feljegyzéseinek az

⁵⁸ Ma Častá, Szlovákia. Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer. 520. Ez az újonnan alapított udvar volt az utolsó régi típusú anabaptista udvar. Winkelbauer; Thomas: Die Vertreibung der Hutterer aus Mähren 1622: Massenexodus oder Abzug der letzten Standhaften? In Bahlecke, Joachim (hrsg.). Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa. Münster: LIT, 2008. 219.

⁵⁹ Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer. XLVII.

⁶⁰ Friedmann, Robert: Hutterite Studies: Celebrating the Life and Work of an Anabaptist Scholar. MacGregor: Hutterian Brethren Book Centre, 2010. 191.

⁶¹ Landsfeld, Herman: The Discovery of Hutterite Books. In Mennonite Life, 17, 1962/3. 142.

⁶² Hege, Christian – Friedmann, Robert: Kesselsdorf (Slovakia). In Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia. <http://gameo.org/index.php?title=Kesselsdorf_%28Slovakia%29>. (2021. Július 10.)

⁶³ Schlachta, Astrid: Hutterische Konfession und Tradition (1578–1619): Etabliertes Leben zwischen Ordnung und Ambivalenz. Mainz: Philipp von Zabern, 2003. 247, 297.

⁶⁴ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, levéltári jelzet (662/14, 16, 18).

⁶⁵ A Pálffy család képviselői a leveleikben a „Lieber“ megnevezéssel titulálták. MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, j. 662/64, 662/86.

alapos vizsgálatát igényli.⁶⁶ Több kutató megállapításainak köszönhetően ma már ki lehet mondani, hogy néhány mesterséget (főleg a fazekas mesterség) a gósfalvai anabaptisták is nagyon magas szinten műveltek. Az is arról tanúskodik, hogy a gósfalvai műhelyben fajsztot is gyártottak. A legrégebbre datált lelet ebből a finom kerámiából, melyet ezen a lelőhelyen találtak, 1630-ból származik.⁶⁷ Az itteni kézművesek mázas csempéket is készítettek, melyeket rendszeresen nagy számban a Pálffy család részére is szállítottak a fűtő kemencék és kályhák („Offen”) burkolatára. Vöröskő uradalmi igazgatásának elszámolásaiból tudni, hogy a gósfalvai anabaptisták cipész-, szabó-, szövő-, kerékgyártó-, asztalos- és kovács-mesterséggel is foglalkoztak.⁶⁸ Arra is bizonyítékok vannak, hogy a konkrét termékek megrendelését Pálffy IV. Miklós és a felesége, Harrach Mária Eleonóra saját kezükkel készítették.

Gósfalván az anabaptisták a malmot is üzemeltették. Egy 1660-ból származó urbárium elárulja, hogy az évi bér, amit fizettek érte, 500 magyar forint volt.⁶⁹ Az 1663-as gósfalvai oszmán betörés után decemberben elkészítették ennek az akkoriban elhagyatott malomnak az inventáriumát, melyet „Benedikt Wolff Pilling” és „Mathias Welßer” üzemeltettek.⁷⁰ Miután a hetvenes évek derekán az anabaptisták visszatértek Gósfalvára, újra a Pálffy család szolgálatába álltak és molnárként is dolgoztak.⁷¹ Vöröskő uradalmának kora újkori kutatásához nagyon értékes az 1754. évi részletes urbárium.⁷² Megtalálható benne a volt malom és az anabaptisták gósfalvai udvarának leírása, az ún. „Habaner Mühle” és „Habaner Hoff”. A forrás ezen felül tartalmazza a lakosság összes kötelezettségét a Pálffy urada-

⁶⁶ A megmaradt levéltári anyagból tudni, hogy azok az anabaptisták, akik a kiskárpáti területeken telepedtek meg, szőlőtermeléssel is foglalkoztak. A további kutatásokat az uradalom gazdasági feljegyzéseinek az alapos elemzésére kell összpontosítani. *Žudel, Juraj*: Panstvo Červený Kameň I. (1287) 1536–1913. Inventár. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1969. 21–61; MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, j. 662/1.

⁶⁷ A 17. századi fazekas műhelyt Herman Landsfeld (1899–1986) találta meg. *Pajer, Jiří*: Kouzlo keramiky (Vzpomínka na Heřmana Landsfelda). In: Národopisné actuality, 21, 1984/4. 237–246; *Pajer, Jiří*: K počátkům výroby novokřtěnských fajánsi v Sobotišti. In Frolec, I. (red.). Slovácko XLII 2000. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 2001. 27.

⁶⁸ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, j. 1–99.

⁶⁹ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 142, d. 64, folio 25.

⁷⁰ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 149, d. 64, j. 149/1, 2.

⁷¹ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, j. 662/96 – 99; MV SR, SNA, f. Rod Pálfi – Ústředný pálfiovský archiv, Arma IV, Ladula 8, Fascikel 3, Numerus 10, folio 24–25.

⁷² MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 768, d. 175, pag. 190 – 191.

lommal szemben a 18. század első felében. Érdekes a megállapítás, miszerint „Habaner hoff. Dienes ist kein gesperter hoff wie die habaner gewöhnlich haben, sondern es seyndt nur noch hin undt her haüser, sie liegen beÿ der Habaner Mühl herumb, undt seyndt nur ordinari gebaüe logirungen“. Az 1754-es összeírásban említenek egy Gósfalván található volt juhászudvart („Schafffer hoff“), melyet annak idején a majolikát készítő mester használt („Majolica geschür macher“). Bár azt a forrás nem említi, valószínű, hogy a majolika készítője egyenes leszármazottja volt az anabaptistáknak, illetve ez azonos lehetett azzal a személlyel, akit a szöveg lejjebb Hontza György néven említ. Az 1754-es urbáriumban, az „Observationes“ részben megtalálható a gósfalvai lakosság pontosabb jellemzése. A dokumentum említi, hogy a helyiek a 18. század közepén mindannyian római katolikusok voltak, de korábban éltek ott habánok vagy más néven újkeresztények is. Közülük néhány kézműves a kúriában élt. De fél éve két idős ember kivételével mindannyian áttértek a katolikus hitre. A megmaradt két idős ember is nemsokára meghalt, egyik a másik után. Ezért Gósfalván csak egy korsókészítő, egy cipész és egy szabó maradt életben, akik mind katolikusnak vallották magukat. Gósfalván éltek művészek is, akiket viszont Thököly Imre elhurcolt magával Sárospatakra. Ezenkívül élt Gósfalván még egy anabaptista származású férfi, akit Hontz Györgynek hívtak, és annak idején katolikus volt. Nyitra vármegyéből származott és ügyességének köszönhetően a távolabbi környéken is híres fajanszkészítő mesterként ismerték. Az urbárium szerzője termékeit a Holicsban⁷³ található császári majolikagyárban készületekhez hasonlította, sőt szerinte Hontz György jártasabb volt az eredeti, fehér zománc öntésének a technikájában.⁷⁴ Arra tekintettel, hogy Lotaringiai Ferenc holicsi gyárának kezdetei a 18. század negyvenes éveinek az elejére tehetőek, Hontz műhelye Gósfalván még

⁷³ Ma Holič, Szlovákia.

⁷⁴ „vor Zeiten seyndt auch Habaner, oder die Wiedertauffer hier in Besitz gewesen, in 1. Hoffe der gleichsam eine Curia ware, worinen auserlasene Handwerckhs Leüthe waren; endtlich vor einem ½ saeculo seyndt sie bis auf 2. alte Männer alle getaufft undt catholish worden, welche aber nach undt nach abgestorben, undt dergestalten in Abgang komen, daß nicht mehrer alß noch 1 Krügeber, Schuster undt Schneider übrig, aber alle catholisch seyndt. Es waren solche Künstler hier, daß so gahr der Rebell Tékely so die witlib Fürstin Rakoczin geheyratet von diesen Habanern bis nacher Saaros Patak hinter Tokaj geschleppet hat, zwar thut noch 1 Mann von Habaner geschlecht hier wohnen, so aber catholisch undt Geörg Hontz heisset, er ist auß dem Neütra Comitatum undt macht ein Geschier so weith undt breith berühmet, undt fast dem holitscher kay. Fabrique Geschier gleichet, auch besser wie er den auch der selbigen Fabriqs die rechte weisse Glassnus eindeckhet hat.“ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 768, d. 175, pag. 195.

az ötvenes években is működhetett, és pont ő volt a bérlője a néhai juhászdudvarnak.⁷⁵

Eltételezve a gósfalvai udvar gazdasági prosperálásától Ehrenpreis András idejében, erre az udvarra is jellemző az anabaptisták fokozatos eltávolodása az eredeti vallási és társadalmi ideáktól. Jedlicska Pál szerint a szárazpataki⁷⁶ római katolikus plébánia anyakönyvi feljegyzéseiben (az 1637 és 1716 közötti évekből), melyhez Gósfalva is tartozott, fel voltak írva azon anabaptisták nevei, akik áttértek a katolikus vallásra.⁷⁷ Ennek ellenére a szárazpataki anyakönyvek csak 1776-tól maradtak fenn.⁷⁸ A vallási hovatartozás megváltoztatásán kívül megtörtént az eredetileg német származású anabaptisták nyelvi és etnikai asszimilációja is.⁷⁹ A helyiek identitásának ezen megváltozására reflektált az említett, 1754-es urbárium is. Ezek a változások már a 17. század második felében megkezdődtek. A gazdasági épületek és a malom megnevezései a 18. században már csak emlékeztetők voltak az anabaptisták múltjára. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az anabaptista vagy habán megnevezésekkel ne utaltak volna a gósfalvai anabaptisták előző generációinak utódaira.

Fordította: Szalma Štefan (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Pozsony, Szlovákia)

⁷⁵ Ragač, Radoslav (ed.). *Zlatý vek cisárskej rezidencie v Holíči v období Františka Štefana I. Lotrinského*. Skalica : Regionálna rozvojová agentúra v Skalici, 2010. 68 – 69.

⁷⁶ Ma Suchá nad Parnou, Szlovákia.

⁷⁷ *Jedlicska, Pál*: Kiskárpáti emlékek Vöröskötől - Szomolányig: Hely- s művelődéstörténeti tanulmány. Budapest : Nyomatott a Hunyadi Mátyás Intézetben, 1882. 273.

⁷⁸ *Sarmányová, Jana*: Cirkevné matriky na Slovensku zo 16. – 19. storočia. Bratislava : Odbor archívniectva Ministerstva vnútra SR, 1991. 337.

⁷⁹ *Kalesný*: Habáni na Slovensku. 123.